

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 82:316.3; МҒТАР 17.07.21

<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.01>

Г.С. ҚОСЫМОВА

филология ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: gkosym@inbox.ru

АБАЙДЫҢ ТОЛЫҚ АДАМ ТҰЖЫРЫМЫНЫҢ БАСТАУ КӨЗДЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Абайдың *Толық адам* тұжырымына кіретін ұғым-түсініктер зерделенеді. Ғасырлар бойы қалыптасып, ұлттық санада қордаланған ой-пікірлердің бүгінгі қоғамдағы жаңа тұрпатты адамды тәрбиелеудегі мәні айтылады. Адамзаттық құндылықтарды негіз етіп алып, ұлттық кодқа айналдырылған тұжырымдар көне және орта дәуір ойшылдарының еңбектерінде көрініс тауып, кейінгі Абай шығармаларында жаңа сипатқа айналғандығы белгілі. Абайдың *Толық адамы* Алланы сүйген, адамды құрметтеген, кісілік қасиеттерді дәріптеген, жамандық пен жақсылықтың шегін айыра білетін, жомарттыққа жаны құмар, жүрегінің үніне құлақ түретін, әділдікті жақтаған, өтірік-өсектен аулақ, еңбекқор, елін сүйетін ұлтжанды, жетілген адам. Жетілуді зерттеушілер қоғамда өмір сүріп жатқан адамдардың қайырымдылығын айтады. Қайырымдылық адамдардың арлы, әдепті, мейірімді, жанашыр, әділетті болуынан түзіледі. Абай және Аристотель, әл-Фараби, Ж. Баласағұн, А. Игүнеки еңбектерінде қайырымды адамдар – мемлекет мүддесін жоғары қоятын, адам тағдырына бей-жай қарай алмайтын, ақиқатты танып біле алатын, дұрыс ойлап, дұрыс шешім шығара алатын саналы адамдар. *Толық адам* моделінің табиғатын ашу, жетілген адамның дүниетанымындағы тереңдікті әр кезеңдегі рухани мұралардан іздеу, оларды этнос болмысымен, көркемдік әлемімен, бейнелі дүниетанымдық мәнімен байланыстыра қарастыру антропоцентризмнің өзекті мәселелеріне жатады. *Толық адам* бейнесін жасайтын образды сөздер мен фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, афоризмдер модельдеудің уәжі мен нысаны ретінде бағаланады. Абай дүниетанымындағы құндылықтар жетілген адамның саналы әрекеттерімен байланыстырыла қарастырылып, оның бастау көздері ретінде тарихи мұралар алынады. Тарихи мұраларға көне түркі ескерткіштері, орта ғасыр түркі мұралары және ақын-жыраулардың толғаулары, би-шешендердің сөзі жатады.

Кілт сөздер: Абай, толық адам, жетілген тұлға, ұлттық дүниетаным, антропоөзектілік, тарихи сана, рухани мұралар, афоризмдер.

G.S. Kossymova

Doctor of Philological Science, Professor
Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: gkosym@inbox.ru

Sources of Abai's «Perfect Man» Concept

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қосымова Г.С. Абайдың *толық адам* тұжырымының бастау көздері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 7–19. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.01>

***Cite us correctly:**

Qosymova G.S. Abaidyn tolyq adam tujyrymynyn bastau kozderi [Sources of Abai's «Perfect Man» Concept] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 7–19. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.01>

Abstract. This article examines Abai's concept about the *Perfect Man*. Thoughts about the perfect person, which have been formed over the centuries and accumulated in the national consciousness, emphasize the importance of educating a new generation of people in modern society. Concepts based on universal values and transformed into a national code were reflected in the works of thinkers of antiquity and the Middle Ages, and later became a new feature in Abai's work. Abai's *Perfect Man* is a person who loves the God, respects a person, glorifies human qualities, knows the difference between good and evil, loves generosity, listens to the voice of his heart, stands for justice, avoids lies, hardworking, patriotic and mature. The researchers say maturity is the charity of the people living in the community. Charity is expressed in virtue, politeness, kindness, compassion, and fairness. In the works of Abai and Aristotle, Al-Farabi, Yusuf Balasaguni and Akhmet Iugneki, good people are described as conscious people who prioritize the states interests, are not indifferent to human fate, know the truth and able to think and make the right decisions. Topical issues of anthropocentrism – the discovery of the essence of a holistic model of a person, the search for the depth of the worldview of a mature person in the spiritual heritage of different periods, their connection with the nature of the ethnos, the artistic world, worldview. Figurative words and phraseological units and proverbs, aphorisms that create the image of a *Perfect Man* are valued as a motivation and a form of modeling. The values of Abai's worldview are considered in connection with the conscious actions of a mature person, and historical sources are taken for their sources. The historical heritage includes ancient Turkic monuments, medieval Turkic heritage and the thoughts of poets and the words of orators.

Keywords: Abai, Perfect Man, mature personality, national outlook, anthropocentrism, historical consciousness, spiritual heritage.

Г.С. Косымова

доктор филологических наук, профессор

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: gkosym@inbox.ru*

Источники формирования концепции Абая «полный человек»

Аннотация. В данной статье исследуется концепция Абая о *Полном человеке*. Мысли о совершенном человеке, которые формировались веками и накапливались в национальном сознании, подчеркивают важность воспитания нового поколения людей в современном обществе. Известно, что концепции, основанные на общечеловеческих ценностях и трансформированные в национальный код, и ранее находили отражение в трудах мыслителей древности и средневековья, а позже стали новым объектом рассуждения в творчестве Абая. *Полный человек* Абая – это личность, которая любит Всевышнего, уважает человека, прославляет личностные качества, распознает разницу между добром и злом, щедр, прислушивается к голосу своего сердца, выступает за справедливость, избегает лжи, трудолюбив, патриотичен и зрел. Исследователи говорят, что зрелость – это благотворительность людей, живущих в обществе. Благотворительность выражается в добродетельности, вежливости, доброте, сострадательности и справедливости. В произведениях Абая и Аристотеля, Аль-Фараби, Юсуфа Баласагуни и Ахмета Иугнеки добрые люди – это сознательные люди, ставящие на первое место интересы государства, неравнодушные к человеческой судьбе, знающие правду, умеющие мыслить и принимать правильные решения. Актуальные вопросы антропоцентризма – открытие сущности целостной модели человека, поиск глубины мировоззрения зрелого человека в духовном наследии разных периодов, их связи с природой этноса, художественным миром и мировоззрением. Образные слова и фразеологизмы, пословицы и афоризмы, создающие образ *целостного человека*, ценятся как мотивация и форма моделирования. Ценности

мировоззрения Абая рассматриваются в связи с сознательными действиями зрелого человека, а за их истоки берутся исторические источники. Историческое наследие включает древнетюркские памятники, средневековое тюркское наследие, а также мысли поэтов и слова ораторов.

Ключевые слова: Абай, «полный человек», зрелая личность, национальное мировоззрение, антропоцентризм, историческое сознание, духовное наследие.

Кіріспе

Бүкіл әлем саяси, экономикалық, рухани тұрғыдан жаңарып, жаңа тұрпатты өзгеріске түсуде. Жаһандану үрдісі көз ілеспес шапшаңдықпен ұлт аралық, мемлекет аралық, халық аралық жағдайда жүзеге асуда. Осы бір жаңа тарихи кезеңде жалпы түркілік негіздегі рухани мұраларымыз бен ұлттық сипаттағы бабалар сөзінен бастау алатын ұлттық кодты анықтап алмасак, адасарымыз анық. Сананың жаңғыруы белсенді жүріп жатқан бүгінгі қоғамда ұлы Абайдың *Толық адам* тұжырымдамасын зерделеу, оның моделін қалыптастыру – өте өзекті мәселе. Әлемде саяси, әлеуметтік, экономикалық, тіпті рухани дағдарыс орын алып отырған кезде, елдің бүгінгі мен ертеңі, халықтың бақытты күйі мен болашаққа сенімі үшін әрбір қоғам мүшесі нені мақсат етуі керек деген мәселені естен шығара алмаймыз. Гуманитарлық ғылымдарда *Толық адам* деген атау жиі қайталанып, қолданыста еркін айналымға түсті. Біріміз оның мағынасын біліп қолданып жүрсек, біріміз толық түсінбей қолданып жүрміз. Абайтанушы ғалымдар Абайдың *Толық адамын* жарыса зерттеп жатыр. Бірақ оларды саналы түрде қабылдаған оқырманы көп дей алмаймыз, себебі бұл ілімді егжей-тегжейлі түсіну және жүрекке салып тұшыну оңай болмай тұр. Осы себептен де *Толық адам* тұжырымын жасаған Абай жалғыз емес екенін, ол ілімнің бастау көздері адамзат қоғамын жақсартуға күш-жігерін, ақылы мен білімін сарп еткен ұлы ойшылдардың еңбектерінде де болғандығын зерттеу өзекті болмақ. Көне түркілер мен орта ғасыр ойшылдарының пайымдауындағы ізгі ойлар Тоныкөк, Күлтегін, Білге қаған, әл-Фараби және Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи, Қорқыт сөздерінде берілген. Олардың адамдық, адамгершілік туралы ой-пікірлерін мағыналық жақтан бірнеше топтарға бөлу болады. Бастылары ел билеудегі әділдік, билеушінің бойындағы ізгі қасиеттер, шынайы қарым-қатынас, отан сүйгіштік, қайырымдылық жасауға ұмтылыс, достыққа адалдық т.б. Бір қарағанда, бұл мағыналық топтар бір-бірінен алыс емес, жақын ұғымдарды білдіретін тәрізді. Ал егер бұл ұғымдардың қарама-қарсы мәнін тауып, тілімізде орныққан тілдік бірліктер арқылы өріс құрайтын болсақ, әрқайсысының семантикалық өрісі негізгі ұғымның мағынасын тереңдете ашқан болар еді. Мұндай салыстырмалы антитезалық шендестірудің үздік үлгісін Абай шығармаларынан таба аламыз. Сонда жоғарыда айтып өткен мағыналық топтарға енетін ұғым-түсініктердің семантикалық аясы айқындала түседі.

Зерттеу әдістері

«Абайдың *Толық адам* тұжырымының бастау көздері» атты тақырыпты ашу үшін, алдымен, мәселенің қаншалықты тереңде жатқандығына абайтанушы ғалымдардың еңбектеріндегі айтылған ой-пікірлерге шолу жасалады. Абайдың өз ұлтына айтқысы келген философиялық ойларының астары және қоғамдық-әлеуметтік мәні дәйектемелермен сараланады. *Толық адам* ілімінің өн бойында жетілген адамның кісілік қасиеттері, адамгершілік пен азаматтық ұстанымдар, ұлтты, елді, жерді және адамзатты сүю, Жаратқанға шүкіршілік ету қағидалары жатқандығы талданады. Осы ойлардың Абайға дейінгі ойшылдардың, әлемге танымал философтардың және жарғақ құлағы жастыққа тимей адамды бақытқа жеткізуге ұмтылған ұлы бабаларымыздың өсиеттерімен байланысы дәйектеледі. Абайдың толық адам туралы көзқарастары өзіне дейінгі бабалардың сөзінмен үндесіп жатқандығы талдау нысаны ретінде алынады. Жаңа даму жолына түскен қоғам мүшелерінің санасын жаңғыртудың тетігі, қозғаушы күші саналатын кемелдік, жетілгендік,

ізгілік, адамгершілік, еңбекқорлық, адалдық, ақиқатты сүюшілік туралы ой-тұжырымдар зерттеу жұмысында негіз етіп алынды.

Талдау мен нәтижелер

Абайдың *Толық адам* ілімін игеру ісінде рухани жаңғыру үрдісінің жүзеге асыру тетігі ретінде әр кезеңде өмір сүрген ойшылдардың ұрпақ санасын жаңғыртуға арналған сөздерінің мәні жоғары екені анық. Ойшылдардың рухани мұраларының қоғамды ілгерілетуге атсалысатын, әлеуметтің жүгін өз әлініше арқалап жүрген озық ойлы көшбасшыларға серпін беретін әдіснамалық негіз бола алатындығы және Абай тұжырымын қазақстандықтардың санасына сіңіруге ұмтылдыратын жаңа істердің бастамасы болып келе жатқандығы мақалаға арқау болады. *Толық адам* тұжырымдамасы Абай мұраларын талдау арқылы ұлы ақынның философиялық тұжырымдары туралы айтылатын жаңа зерттеулерге жол ашады. Сонымен бірге Абай тұжырымдарының әлемдік деңгейде жұртшылыққа танылған ойшыл ақындар мен философтардың, халық санасында жатталып қалған бабалар сөзімен астасып жатқандығы талданады. Абайдың *Толық адам* тұжырымдамасының адами қандай қасиеттерге қатыстылығы көне түркі және орта ғасыр түркі мұраларындағы тұжырымдармен салыстыра талдағанда ашылады.

Тақырыпты талқылауды атақты ғалым әрі арына бағынған ақын Асқар Егеубайдың пікірімен бастағанды жөн көріп отырмын. Ол қоғамның кешегісі мен ертеңі, қауымның түзіліп, тарихи тұлғаның қалыптасу заңдылықтары, тіршіліктің эстетикалық мәні секілді құнды танымдық өзектер–мәңгілік адамзаттық проблемалар – әр кезеңде әр қырынан көрініс беріп келген мәселелер. Осындай ауқымды ұлы мәселелердің ортасында, адамзаттық дүниетаным кеңістігінде ұлттық мәдениет пен әдебиеттің өмірге, болмысқа ықпал, әсері де ерекше. Мәдени жазбалар мен әдеби мұралар қадым заманнан бастап күні бүгінге дейінгі рухани даму үрдісінің үздіксіз тіршілігін көзге тосады деген пікірді алға тартады [1, 3–4-бб.]. Осында ғалым кемел ойдың қайнар көзі, яғни коды ұлттың тарихындағы мәдени-тарихи мұраларда жатқандығы айтылады. Сонымен бірге жалпы адамзатқа ортақ имандылық, қайырымдылық, арлылық, өзара достық, адамға құрмет, өзіндік жетілу қағидаларын білмейінше де жаңа заманның озық идеялары мен жағымды жақтарын бойға сіңіре алмаймыз.

Озық ойлы көшбасшылардың мақалаларында айтылғанындай, рухани жаңғырудың өзі адамдардың тарихи санасының қалыптасуымен байланысты екен. Бастауын Аллатанумен байланыстырған шығыстық ілімнен алған, сондай-ақ түркі жұртына ортақ тарихи мұралардағы ой-тұжырымдармен сабақтасып жатқан Абайдың шығармалары қазір ұлт жадының тұғырнамасына айналып отыр. Адамгершілік рухтың оятушысы, тарихи сананы қалыптастырушы саналатын әрі ойшыл, әрі ағартушы, әрі ақын Абайдың шығармаларындағы *толық адамға* қатысты ой-пікірлердің барлығына алғаш рет көңіл аударып, оқырманның назарына іліктірген ғалым Мекемтас Мырзахметұлы болды. Ол «Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары» атты еңбегінде *Толық адам* атауына көңіл аударуына себепші болған жайтқа тоқталады. Абайдың 38 қара сөзінде бір-ақ рет тілге алатын *Толық адам* сөзіне ол «Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары» деген докторлық диссертацияға даярлық үстінде мән бере бастағанын айтады. Бірақ *Толық адам* сөзінің тереңде жатқан мән-мағынасын ойдағыдай біле алмағандықтан, М.Әуезовтің архивін бастан-аяқ түгел қарап шыққандығы белгілі. Диссертацияның *Абайдың шығысқа қатысы Мұхтар Әуезов зерттеуінде* деген бір тарауын оқып шығып, ғұлама ғалымның Абай мұрасының шығысқа қатысы жайлы ой-пікірлеріндегі ойдың желісін, танымын толық танып білуді мақсат еткен еді. Орыс тілінде жазылған еңбектердегі *Нравственная личность* деген сөзге ерекше мән берді. Бұл сөздің толық адам сөзі екендігіне көз жеткізді. Толық адам ұғымы дінмен байланысты болуы себепті Әуезов өз пікірін ашық айтуы мүмкін емес еді деген ой Мекемтас Мырзахметовті жаңа ізденіске түсірді. Абайдың жәуәнмәрттілік іліміне қарым-қатынасын

зерттеу кезінде *Толық адам* ілімі өзіндік жүйесі бар дербес таным екеніне көзін жеткізгеннен кейін, баспасөзде алғаш рет жариялап, ғылыми айналымға шығарды. Толық адам ілімі жайлы ары қарай ұзақ уақыт ізденіп зерттеудің арқасында, *Толық адам* ілімінің тірегіне айналған Абайдың: 1) жүрек күлті; 2) Хауас; 3) Жәуәнмәрттілік; 4) Иманигүл деп аталатын терең ғылыми мәні бар шындықтар болғандығын анықтады [2, 173–175-бб.]. Ғалым осында толық адамның тұжырымын жасауға негіз болатын шарттарды атап өтеді.

Біз шарт есебінде қабылдап отырған жоғарыда айтылған ақиқаттар Абайдың өлеңдерінде де, қара сөздерінде де жағымды-жағымсыз мәселелерді ассоциациялық бейнелермен суреттеу арқылы кісілік қасиеттердің сырын, жетілген адам болып қалудың өмірдегі мәнін ашып береді. Ақын *Ғылым таппай мақтанба* өлеңінде адам болып қалу үшін қандай кеселдерден қашық болу керектігін, қандай қасиеттерді иемдену қажеттігін тікелей айтып жеткізсе, келесі бір өлеңінде ойынның арзан, күлкінің қымбат болатындығын айта келіп, онда да жалған мен шын күлкінің аражігі айыра білу де кісілік қасиеттерге жататынын тұспалдап жеткізеді [3, 27–33-бб.]. Жағымды тұлғаның образы әрдайым жаман мен жақсыны, арзан мен қымбатты, кісілік пен пасықтықты, жомарттық пен сарандықты, ақылдылық пен аярлықты, мейірімділік пен қатыгездікті қатар алып салыстырғанда анық сомдалады. Ақынның қай өлеңін алсаңыз да қарама-қарсы ұғымдарды жеріне жеткізе айтудың антоним сөздер мен тіркестердің сәтті қолданысымен нағыз адам болып жетілудің қағидалары ашылады. Жеткілікті негіз ретінде шешендер сөзінде көп жағдайда өмірден түйген ой қорытындылары, адамдардың іс-әрекетінде ашылатын бейнелі образдар мен мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, тұрақты тіркестерді қолданады. Мысалы, жаман достың адамгершілікке жатпайтын қылықтарын Абай халық ұғымында бірі шуақты күндердің символы саналатын *Күнді*, екіншісі қасіретке толы толы уайымды сәттерді білдіретін *Бұлт* сөздерін орнымен пайдаланып, жаман достың көлеңке екендігін дәлелдейді. Осы жерде ойлаудың Аристотель тапқан қайшылық заңы мен үшіншісі жоқ заңы қатысты. Қайшылық заңы шыбықты бума күйінде де, дара алып та сындыруға болмайтындығынан көрінді, яғни екі түрлі қарама-қарсы нәрсенің бір уақытта, бір жағдайда орындалмайтындығы белгілі. Осыдан ойлаудың үшіншісі жоқ заңы, яғни бір уақытта бір нәрсе туралы қайшы екі ойдың біреуі ақиқат, екіншісі жалған болатыны, үшінші ойдың болуы мүмкін еместігі расталады [4, 13-б.]. Мысалы:

Өзің үшін үйренсең,
Жамандықтан жиренсең,
Ашыларсың жылма –жыл.
Біреу үшін үйренсең,
Біреу білмес, сен білсең,
Білгеніңнің бәрі тұл.
Сөзіне қарай кісіні ал,
Кісіге қарап сөз алма.
Шын сөз қайсы біле алмай,
Әр нәрседен құр қалма.
Мұны жазған білген құл,
Ғұламаһи Дауани
Солай депті ол шыншыл [3, 34-б.].

Міне, осында Абай өзінің толық адам тұжырымына енетін қағидаларға қатысты өзіне дейінгі ғұламаның сөзін келтіріп, ойының дұрыстығын дәлелдеп отыр. Өзіне дейінгі әлеуметтік ой-сана Абайға үлкен ой түсірді. «Абайдың *Толық адамын* әр замандағы ойшылдардың айтып келген ақылмен қоса, жан мен тәннен тұратын біртұтас адам болмысын еске түсіретінін айта келе, абайтанушы ғалым Мақсат Әліпхан толық адам болмысының негізін адамгершілік ілімімен байланыстырып, оны Абайдың жәуәнмәрттілік туралы пайымдауларымен түсіндірді. Одан әрі ғалым Абайдың үш сүюі мен Шәкәрімнің үш анығын

адамзат баласы тарихындағы ойшылдардың тұжырымдарына тірек ұғым болғандығын атап көрсетті. Ғалым А. Ясауидің хикметтерінде дәріптелген Құдай жолының адам бойындағы тұтастықты ақыл мен жаннан туындайтын адамшылық мінез-құлық пен әрекеттер құрайтындығын, мұның өзі Абай шығармаларында жалғасын тапқанын өз зерттеулерінде дәлелдеп берді. Мұнымен қоса, Абайдың *Толық адам* тұжырымының бастау көзі ретінде *Құтты білік* дастанын тану керектігін, ондағы мемлекеттің кемелденуіне және адам мен қоғамның жетіліп дамуына бағдар беретін өміршең идеялардың көзі ретінде ескеру керектігін білгірлікпен талдап шықты [5, 19-б.]. Осылайша М. Әліпханның зерттеулерінен «Толық адамның» бастау көздері қайда жатқандығын аңғаруға болатын. Әсіресе, терең логика мен поэтикалық көркемдікке құрылған шешендер сөзінен Абай тәлім алды. Абайдың кара сөздері бастауын қазақтың осы шешендік сөздерінен алды. Ғұламаларды туғызған дәуірлердің қоғамдық-әлеуметтік сипаты әр дәуірдегі ойшылдарға бірдей міндет жүктеді: ол – ел тәуелсіздігі, халықтың бостандығы мен бірлігі, ақыл-ой еркіндігі, соларға жеткізер адамдық, адамгершілік қасиеттерді насихаттау. Бұл елін, жерін, халқын сүйген ерлердің болуын аңсау және оған жетудің жолдарын насихаттау болып табылады. Қай дәуірдегі болмасын ұлы ақындар мен жыраулардың, көсемдер мен шешендердің, бектер мен билердің артына қалдырған өсиет сөздері – қоғамға пайдалы көшбасшылардың тұлғалық қасиеттерін көрсету [4, 159-б.]. Жырау толғауларының негізгі идеясы – ерлікті дәріптеу. Мысалы: Қазтуған шешендігінде назар аударатын жайттың бірі – жыраудың өзіне тән образ жасау шеберлігі.

Азамат ердің баласы
Жабыққанын білдірмес,
Жамандар мазақ қылар деп.
Арғымақтың баласы
Арыған сайын тың жортар,
Арқамнан қосым қалар деп.

Жаратылыстағы заңдылықтарды салыстыру, теңдестіру, қарама-қарсы қою тәрізді әртүрлі әдіспен қоғам өміріндегі құбылыстарды шебер байланыстыра отырып, екі көріністегі бір текті байқаушылық – шешендік толғауларға тән қасиет [4, 128-б.]. Толғауда жеке оқиғалар суреттеліп жатпайды, ұқсас жайттар шендестіріле салыстырылып, өзара ұқсас оқиғалардың жиынтығы, түйіні, нәтижесі айтылады.

Қазақтың билері мен жыраулары қолданған риторикалық сұрақпен сөйлеу тәсілі Абайдың кара сөздерінде ой мен сезімді білдірудің басты тәсілі екендігі белгілі. Әсіресе адамның жақсы-жаман мінез құлықтары туралы жазған монолог сөздері тебіреніп, күйініп отырып қойған жаппай риторикалық сұрақтардан тұрады. Мысалы: *Адамшылықтың алды – махаббат, гаделет, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол – жаратқан тәңірдің ісі. Айғыр биеге ие болмақта да махаббат сезім бар. Бұл гаделет, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым, сол – ғақил. Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп* (Қырық бесінші сөз) [4,164]. Мақал – мәтелдерді қосып сөйлеу ойлы, шешен сөйлеудің амалы екендігін түсінген Абай өлеңдері мен кара сөздерінде қазақ халқының мақал-мәтелдерін молынан пайдаланды. Әсіресе, Абайдың кара сөздерінде дәлел ретінде алынған *Би екеу болса, дау төртеу болады. Ырыс баққан дау бақпас, Бас басыңа би болсаң, Манартауға сыймассың. Бас алқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің. Өзін ар тұтқан жаттан зар тұтады. Ағайынның азары болса да, безері болмайды* тәрізді мақалдардың астарында ұлттық құндылықтар жатыр. Абай қолданған мақалдар мен мәтел сөздер – бүгінгі қоғамның идеологиясына айналған достық, ауызбіршілік, ынтымақтастық, адалдық тәрізді жалпыұлттық құндылықтар.

Ал *Отыз тоғызыншы* кара сөзінде Абай қазақ халқына тән мінездер туралы, соның ішінде арлылық, табандылық, намыстылық жайлы былай дейді: *Ат аталып, аруақ*

шақырылған жерде ағайынға, өкпе, араздыққа карамайды екен, жанын салысады екен. Өзіне ар тұтқан жаттан зар тұтады деп, Аз араздықты қуған көп пайдасын кетіреді деп, Ағайынның азары болса да, безері болмайды деп, Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді десін, Жол қуған қазынаға жолығар, дау қуған бәлеге жолығар десін. Кәніки, енді осы екі мінез қайда? Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді. Бұлардан айрылды. Ендігілердің достығы – бейіл емес, алдау, дұшпандығы – кейіс емес, не күндестік, не тыныш отыра алмағандық [3, 156-б.]. Осы бір абзацта бес мақалды қабаттап қолданып, ақын айтпақ ойын халықтың ел бірлігі туралы айтқан даналық сөздерімен бекітеді, мінез-құлықты жөндеуге, игілікті істерді бірлесіп атқаруға жұмылдырады, бұрынғы қазақтардың солай істегеніне иландырады. Шынында да, Абайдың *Қара сөзін* ден қойып оқыған адам оның мазмұны даналыққа құрылғанын, мақсаты – көпшілікке ой салу, сынап – міней отырып, имандылыққа үндеу, өсиет беру екенін аңғара алады. Бұрынғы шешендік сөздердің де мазмұны – философиялық ой түйіні, мақсаты – үгіт, насихат екені белгілі. Абай өмірден көріп-түйгенін, толғантқан ой-пікірін, діттеген мұратын Аристотель, Әл-Фараби, Ж. Баласағұн, т.б. данышпан, ғұлама ойшылдарша тебіреніп, толғанысқа түсіп, кейінгі ұрпаққа өсиет ретінде қалдыруды ниет етті. Абай даналығы өзін танымақтық немесе жан қуаты туралы ойлардың төңірегінде өрбіді. М. Мырзахметов *Әл-Фараби мен Абай шығармаларындағы пікір сабақтастығын* әңгімелей отырып, жалпы *жан қуаты* немесе *өзін танымақтық* жайлы күрделі ой сарабына қазақ топырағында арғы заманда Әл-Фараби, соңғы дәуірде Абай ғана терең барлап барған тәрізді деген қорытындыға келеді [2, 125-б.].

Әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» деген еңбегі мен Абайдың қара сөздерінде адам жанына, оның ішкі және сыртқы сезім мүшелеріне талдау бергенде, жүрекке шешуші мағына береді және оны бүкіл ізгілік, рақым, шафағат атаулының шығар көзі деп таниды. Әл-Фараби: *Жүрек – басты мүше, мұны тәннің ешқандай басқа мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді. Бұл да басты мүше, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес* десе [6, 289-б.], Абай *Он жетінші* қара сөзінде: *Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ – менің ісім. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол қырыңа жүрмейді. Жақсылық айтқаныңа жаны – діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады. Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді, орынды іске күшіңді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке билет* [3, 113–114-бб.], – деп асқан данышпандықпен таратып түсіндіреді.

Әл-Фарабидің көзқарасында жетілген адамдар жанның қуатымен игі істерге қол жеткізеді. Адамның өзінің қоғамға керек екенін сезінудің өзі – бақыт, өйткені ең жоғарғы игілік осы бақыттың бойына шоғырланған. Адамның бойындағы қанағаттанарлық сезім оның қоғам мүшелерінің арасында өзіне және айналасына көңілі толып, толыққанды өмір сүруімен өлшенеді. Жаны жетілген адам ғана сүюді, бағалауды үйренеді, қайырымдылыққа бара алады. Әл-Фарабидің түсіндіруінше, Бақыт – әрбір адам ұмтылатын мақсат, өйткені ол белгісіз бір жетілу болып табылады. Жетілу дегеннің өзі – игілік. Адам игіліктерінің ішіндегі ең биігі саналатын бақытқа ақыл-парасат арқылы жетеді. Ақыл-парасат шынайы болуы керек. Адамда жақсы ақыл-парасат ақыл күшінің арқасында туады. Қоғамды жетілдіру арқылы адамдарды бақытқа жеткізетін өнерді логика өнері деп таниды. Логика өнері қарастыратын ақыл-парасат, даналық, тапқырлық, өткірлік, ұғымталдық, интеллектуалдық қайырымдылыққа жатады деп түсіндіреді. Әл-Фараби өнеге етіп ұсынған қайырымды қаланың әкімінде қайырымдылыққа апаратын теориялық ақыл-парасат, практикалық ақыл-парасат болу керектігін көрсетеді [6, 294-б.]. Әл-Фарабидің *Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары* еңбегіндегі мақсат – адамдарды бақытқа жеткізер әділеттілік, әдептілік, білімділік, ізгілік, қайырымдылық тәрізді қадір-қасиеттермен мінсіз қоғам құру, мемлекетті нығайту. Мінсіз қоғам құрып, мемлекетті нығайтудың ойшылдар таныған

шарты – ғылым-білімнің қажеттілігі мен ерекшеліктері, адамдармен қарым-қатынас жасай білу қабілеті, үйлену мен бала тәрбиесі, т.б. көптеген мәселелер. Осылардың бәрінде де сөйлеу өнері басты шарт болып табылады.

М. Мырзахметов Абайдың Әл-Фарабиді оқығандығы жайлы деректің жоқ екендігін айта отырып: Абайда мол айтылып, жиі сөз болатын *Толық адам, жарым адам, адам болу, инсанияттың кәмелләттығы, бенделіктің кәмелләттығы, толық инсаният, адамшылық, адамның адамдығы, адам болу*, т.б. толып жатқан осы іспеттес терминдік мәні бар сөздер тобы, ол жайлы пікірлердің шығар көзі, түп-төркіні Әл-Фараби еңбектеріндегі ойлар желісіне қарай сілтейді [7, 127-б.], – деп тұжырым жасайды. Мекемтас Мырзахметовтің бұл пікірі дұрыс, себебі Әл-Фараби адамның адамдығы танылар, нағыз адам болып қалудың шарттарын *Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактат* деген қауым кодексінде жазып қалдырды. Қайырымды қала туралы ұғым – түсініктерінде Әл-Фараби қайырымды қала бес түрлі адамдардан құралатындығын, ең құрметті адамдарға даналарды, пайымдағыштарды, маңызды істе беделді адамдарды, солардан кейін шешендер мен діни қызметкерлерді, сөзге шебер ақындарды жатқызады. Неліктен? Себебі Әл-Фарабидің айтуында даналар мен пайымдағыш шешендерде болатын ақыл-парасат күші – адамның ойлауына, пайымдауына, ғылым мен өнерді ұғынуына және жақсы қылық пен жаман қылықты айыруына көмектесетін күш. Бұл күш практикалық және теориялық болып бөлінеді. Теориялық күш – адамның дүниеде бар және қасиеті жағынан біздің жасауымызға немесе бір қалыптан екінші қалыпқа өзгертуімізге келмейтін заттарды танып білуіне көмектесетін күш. Ал практикалық күш – білім мен ақылды әрекеттен туындаған өнерге қол жеткізу [6, 33–35-бб.]. Ғұламаның бұл жерде өнер деп отырғаны – халыққа пайдалы бұйым, ақыл-парасат арқылы не істеуге болатынын және соны істеуге қабілетіміздің бар-жоғын білу. Не істеу керек екенін және соған қабілетіміздің бар-жоғы жөнінде біліп алуымызға жағдай туғызатын өнердің екі түрін көрсетеді: біріншісіне медицина, сауда, егіншілік сияқтылар жатса, екінші түріне адам өзінің жүріс-тұрысында пайдаланатын өнерлерді жатқызады. Абайда айтылатын *Толық адам мен жарым адам, инсанияттың кәмелләттығы, бенделіктің кәмелләттығы* деген түсініктер Әл-Фараби атап көрсеткен *қайырымды қала, надан қала* деген идеялармен астасып жатыр. Ғалымның *қала* деген сөзін мемлекет, қоғам мағынасында қабылдасақ, қайырымды қаланың тұрғындары игілікке ақылмен, парасаттылықпен, имандылықпен қол жеткізеді. Ал надан қаланың тұрғындары игілікке арамдықпен, алдап-арбаумен, тойымсыздықпен қол жеткізеді.

Құтты білік – жұртшылықты имандылыққа үндеп, тәлім-тәрбие беретін ақыл-өсиет түріндегі даналық сөз, сондықтан ол дидактикалық туынды болып саналады. Ежелгі түркі әдебиетін зерттеуші ғалым Асқар Егеубай Жүсіп Баласағұнның осы шығармасына арнайы зерттеу жүргізіп, оны *Құтты білік* деп атайды. Әр кездегі зерттеушілердің бұл туындыны элеуметтік-этикалық дастан, философиялық трактат, саяси-дидактикалық дастан деген сияқты жанрлық анықтамалар бергенін, олардың қай-қайсысы да шығарманың табиғатына сай берілгендігін айта келіп, оны *дидактикалық дастан, ақылман толғаныстар, яғни ақылман дастан*, – деп атайды [8, 35-б.]. Шығарманың негізгі мақсаты – Әл-Фарабидің *Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары* еңбегіндегі тәрізді адамдарды бақытқа жеткізер әділеттілік, әдептілік, білімділік, ізгілік, қайырымдылық тәрізді қадір-қасиеттермен мінсіз қоғам құру, мемлекетті нығайту. Шығарма тарауларында Баласағұн әділдік, бақыт, ақыл, молшылық сияқты қасиеттерді керек етіп алып, оларға әңгіме – кеңес құрғызады. Осында тілдің пайда, зиян келтірудегі қызметі, бақыттың жақсылыққа бастар әрекеті мен жаман қылықтары, басшы адамға керек қасиеттер, ғылым-білімнің қажеттілігі мен ерекшеліктері, адамдармен қарым-қатынас жасай білу қабілеті, үйлену мен бала тәрбиесі, т.б. көптеген мәселелер көтеріледі. Осылардың бәрінде де сөйлеу өнері басты шарт болып табылады.

Абайдың «Толық адам» тұжырымын талдау, оның бастау көздерін көне түркілерден және қазақтың ұлы ойшылдарынан іздеу не үшін керек? Кімдердің ой-пікірлерін негіз етіп аламыз? Азаматтық қоғамдағы идеалды адам – толық адам, ол қандай болмақ? Осы сұрақтарға жауапты біз Мағжан Жұмабаевтың шығармаларынан таба аламыз. Біз ұлықтап жүрген ұлы ойшылдар мен Алаш қайраткерлерінің де бар ғұмыры мен арман-тілегі осы азаттық ой-санадағы идеалды азаматты көру болды. Мағжан Жұмабаев:

Арыстанмын, айбатыма кім шыдар?

Жолбарыспын, маған қарсы кім тұрар?

Көкте – бұлт, жерде желмін гулеген,

Жер еркесі – желдің жөнін кім сұрар? - деген [9, 79-б.].

Мағжан ақынның айтып отырғаны – азат Тұлға. Қолына қыл бұрау түспеген, тілі күрмелмеген, дарқан ойын қалауынша айта алған ерікті адам. Ақын өлеңін талдаған ғалымдардың айтып жүргеніндей, бұл түркі бабаларымыздың бейнесі ғана емес. Бұл – келешек жастарды осындай бейнеде көргісі келетін ақын қиялы, арманы. Ақын идеалды азаматты көшпенді түркілердің бейнесінде көргісі келеді.

Ақын ескі дәуірдегі азаттық пен мықтылықты мадақтап, көшпенді түркілердің образын неге дәріптейді? Себебі Мағжан халқын сүйеді, өз халқын бейшара етіп көрсетпейді, текті, дегдар халықтың ұрпағы екенін мақтан тұтады, солай болатынына сенеді. *Мағжан поэзиясында үнемі ой үстінде, қимыл үстінде көрінетін халық бар* деп Әбділда Тәжібаев айтқандай, кең даланы еркін жайлаған, ат құлағында ойнаған, асауды ауыздықтаған, ойын бүкпесіз ашық айтқан, дарқан даласы мен орманын, кең байтақ жері мен көлін ән етіп шырқаған, өмір салтын шексіз сүйген халқы бар. Мағжан сүйген халық – асқан ақылды, данышпан, ержүрек, қайратты, қиялы жүйрік, білгір, талантты, өнерлі халық [9, 174–175-бб.].

Көне түркілер дәріптеген Адам мен жер – Мағжан поэзиясының ең күшті халықтық рухы. Міне, осындай халықтың ұрпағы – рухты, таза жүректі, жеңімпаз, қырандай қанатты, арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты. *Мен сенемін жастарға. Алаш атын аспанға шығарар олар бір таңда*, – дейді Мағжан. Алаш азаматтары рухындағы жастар – қазіргі қоғамның идеалды азаматы болмақ.

Олай болса, қазіргі қоғамның идеалды азаматы қандай болмақ? Ол – тарихи санада кодталған идеалдар мен ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген Тұлға. Ұлттық код – санадағы ұлттық болмыс пен құндылықтардың жиынтығы. Ол – жаһандану дәуіріндегі ұлттық болмысты сақтап қалатын иммунитет. Халықтың өзіне деген құрметін оятатын қозғаушы күш.

Тарих қойнауында қатпарланған даналық көздері қазіргі жаһандану заманында өрбіп келе жатқан нигилистік көзқарастарға қарсы тұратын дүниелер болып табылады. Оларды талдау, зерделеу, насихаттау арқылы ұлттық мәдениетімізді сақтауға, дамытуға мүмкіндік ашатыны анық. Бұлар жас ұрпақтың философиялық мәдениетін, ойлау деңгейін біршама көтереді. Жастарды өмірлік құндылықтар рухында жүйелі және саналы түрде тәрбиелемей, тек материалдық игілік жолында тәрбиелеудің табысты болмасы анық. Өйткені қазіргі прагматизм – табыскерлік мүддені жоғары қоюшылық руханилықтан алшақ құндылықтарды егетіні белгілі.

Тілдің дамуындағы көркемдік сипатты қадірлеу түркілік кезең үшін өте маңызды болғанын білеміз. Кез келген мәдениеттің тамыры тарих қойнауына тереңдеп кетеді. Өткен ұрпақтың рухани мұрасын игеру, тарихи жадыны қалпына келтіру еліміздің гүлденуіне, қоғамның рухани дамуына мол мүмкіндік береді. Инжу-маржандарға жататын дүниелерге философиялық пайымдаулар жасап, әрбір сөзінің мағынасын ашу, өмірмен байланыстыра тұжырым жасауға үйрету халықтың этикалық санасының деңгейін көтереді.

Адамның болмысы өзі туып өскен, тәрбиеленген мәдениеттің болмысына қатысты толысады. Бүкіл әлемдік өркениетте лайықты орнымызды алатын кез туды. Басқа әлем халықтары сияқты, қазақ халқы да мәдени ғылыми философиялық ойлары бар халық.

Мұндай халық әлемдік мәдениеттен лайықты орнын алуға тиіс. Қазақ халқының тарихындағы ұлы тұлғалардың еңбектеріндегі қаланған ой-пікірлер, афоризмдер арқылы сол дәуірдегі халықтың дүниетанымындағы тереңдікті, ойшылдықты, саналылықты түйсінуге болады. Соның біразын мысалға алып көрейік:

Тоныкөкте:

Жауыңды басындырма, халқыңды ашындырма.

Күші толып, кемеліне келмесе ел,

Күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмес ер.

Пәтуасыз ер – елге сор.

Пәтуасыз табылса, ол халықтың қанша соры бар десеңізші!

Түнде – ұйқы көрмедім, күндіз – күлкі көрмедім; қызыл қаным төгілді, қара терім сөгілді; күшімді сарқа жұмсадым, жауға да шаптым құрсанып – бәрі елім үшін!

Білге қағанда:

Ел болып бірігуден асқан бақыт жоқ.

Нағыз ер «дүние-мал» деп дірілдемес болар.

Түркіні бұзар – тәтті сөз. Нағыз ер «дүние-мал деп дірілдемес болар». Дүниеқоңыздық пен тойымсыздық есіңді алып, еркіңнен айырады.

Тастағы жазудан тағылым алғайсың!

Күлтегінде:

Бегі мен халқының ынтымағы жоқ жерде, дұшпанының алдауына сенген, арбауына көнген жерде, інісі мен ағасы жауласқан, бегі менен қарашасы жауласқан жерде ел елдігінен айырылады.

Халқына бегі, бегіне халқы сенген ел ұзақ жасайды.

Тату елге – тыныштық пен тоқшылық нәсіп.

Күшке күш қосылса – құп, елге ел қосылса – құт.

Билеушісі біліксіз елдің жұрты жалтақ келеді.

Халқын жұтатпаған қаған бақытты.

Елін сүйген ер бақытты.

Әл -Фарабиде:

Білім және атамұраны жақсы тәрбиемен безеу керек.

Білімді болу деген – жаңалық ашуға қабілетті болу.

Тәрбиелеу дегеніміз – адамның бойына білімге негізделген этикалық құндылықтар мен өнер қуатын дарыту.

Ең тамаша әрекет – бақытқа қол жеткізетін еркіндік. Адам мақсатына өзін-өзі жетілдіру арқылы жетеді.

Ғақлия көзбен қарасаң,

Дүние – гажап, сен – есік.

Жаһалы көзбен қарасаң,

Дүние – қоқыс, сен – меншік.

Өрге жүзген өнегелі ісімен,

Таңда адал дос өз теңіңнің ішінен.

Ең тамаша әрекет – бақытқа қол жеткізетін еркіндік.

Барлық қалалары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын халық қайырымды халық. Егер халықтар бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын болса, бүкіл жер жүзі осылайша қайырымды болады.

Жүсіп Баласағұнда:

Кімде-кім халқынан алмаса тәлім, Оны үйрете алмас ешбір мұғалім.

Бек қызыққа құмар болса, қалған елдің күні қараң.

Бақыттың белгісі – білім. Ақылды сөз алтын табаққа жеткізер. Дос адам маңайыңды жұмақ етер.

Жай халықсыз болмайды іс те, ештеңе – жайлап сөйлес, жөнсіз билеп-төстеме.

Сараң бек ел билей алмайды.

Ақылсыз адам – мәуесіз ағаш секілді.

Көңіліңе қарай дос таңда, күшіңе қарай жүк таңда.

Ел билеу үшін ақыл, жүрек, ой керек.

Ұлық болсаң – кішік бол.

Қожа Ахмет Ясауиде:

Халқыңа қызмет ет, Ізгілерге ізет ет,

Жаны жақсы жайсаңдарға құрмет ет.

Көңілің толсын қанағатқа.

Тақуа болма, тентек болма – зашық бол.

Тәубесі жоқтың – көңілі арам.

Тәубесі бардың – нұры бар.

Арам жеген әкімдер, параға құныққандар өкініш отына өртенеді [10, 5–26-бб.].

Осы келтірілген афоризмдерде көтерілген ортақ мәселелерді топтастырсақ, бәрінде ортақ ойдың бар екенін аңғарамыз. Бұлар: халық пен ел билеушілерінің ара қатынасы, тоқшылық пен тыныштық, татулық пен ауызбіршілік, ақыл мен жүректің, ойдың бірлігі, қанағатшылдық пен тәубешілдік, достық пен сүйіспеншілік, тәуелсіздік пен еркіндік, дүниеқоңыздық пен тойымсыздық, ұлық болу мен кішік болу, өнегелі іс пен ізгілік, қайырымдылық пен жомарттық, т.б. Мұның бәрін қоссақ, *идеалды адам қандай болу керек?* деген сұраққа жауап аламыз. ...Тарихи тұлғалардың әрбір сөзіндегі ойларды білім беру ісінің ұстанымдары етіп алар болсақ, қателеспейміз.

Осы келтірілген өсиеттерді болашақ ұрпақ жадында сіңдіріп тәрбиелеуге атсалысу – қазіргі қазақстандық білім беру жүйесінің абзал борышы.

Қорытынды

Абайдың *Толық адам* ілімін ұлт жадының тұғырнамасы деп қабылдауымыз керек деп ойлаймын. Сонымен, «Толық адам» дегеніміз кім! Ол қандай адам? «Толық адам» моделін жасауда ғылыми көпшілік Абайдың «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек» деген жолдарын басшылыққа алып жүр. Сонда «ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» қалайша «Толық адамның» шарттары бола алады? Бұл сұрақты таратып түсіндірер болсақ, бұлардың әрқайсысы сандаған кісілік қасиеттерге ие. «Ыстық қайрат» ұғымына кіретін түсініктер, ең алдымен, еңбекқорлықпен және ержүректілікпен ұштасып жатады. Адам бойындағы еңбекқорлық пен ержүректілік – бір-біріне жақын ұғымдар, бірінсіз-бірі күні жоқ: іске белсене кірісу, алған бетінен қайтпау, алға қойған мақсатына жетпей тынбау, қиындықтан қашпау, шаршамаудың ізгі амалдарын жасау, батырлық, қайсарлық, күштілік, намысшылдық, табандылық, тәуекелшілдік сияқты ұғым-түсініктер кіреді. «Нұрлы ақыл» ұғымына зеректік, алғырлық, білгірлік, тектілік, жақсылыққа құштарлық, сөзге шешендік, ойға жүйріктік, әділ баға берушілік, рухани саулық, эмоционалдылық сияқты қасиеттер енеді. «Жылы жүрек» ұғымына сүйкімділік, жан көркемділігі, жарқын жүзділік, әдептілік, жүректілік, сөзінде тұрушылық, үлкенге ізет, кішіге құрмет жасаушылық, мәрттік сияқты толып жатқан қасиеттер жатады.

Бұл аталған қасиеттер – Абайға дейінгі мұраларда, тіпті көне дәуір туындыларында үнемі үзілмей көтеріліп, дәріптеліп келе жатқан мәселелер. Адам адам болып жаратылғалы бақытты өмір сүру, дұрыс қарым-қатынас жасау, өмір сүретін ортасы-елін, жерін сүю қағидалары қалыптасып, жетіліп келеді. Өз дәуірінде М. Қашқари да түрік адамының әлеуметтік келбетіне мән берді. Ол өзі жөнінде: «Мен түріктердің қызыл тілге ең шешендерінен, ең әдемі әңгімешілерінен, ең бір зеректерінен, ең білгірлерінен, ежелгі текті тайпаларынан, соғыс ісінде мықты найзагерлерінен боламын» [11, 85-б.], - деген еді. Осында аталған қасиеттердің қайсысы болмасын кісілік-имандылық, ізгі ниетті тамаша мінез-құлық,

іс-әрекетке икемділік, өз ісі мен сөзін қорғауға қабілеттілік тәрізді толық адамның келбетін жасауға қатысып тұр. Әдетте толық адамның бойында болатын кісілік қасиеттер тілімізде мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, бейнелі тіркестерден жиі көрініс беретіндігі белгілі. М. Қашқари сөздігінде де кісілік келбетті айғақтайтын мақал-мәтелдер мен даналық сөздерге жиі көңіл бөлінген. Мысалы: «Су ішірмеске сүт бер» [11, 259-б.], «Түзумен ұрыс, бұзықпен ұстаспа» [11, 212-б.], «Сынамаса – алданар, сақтанбаса – алдырар» [11, 287-б.] деген даналық тіркестер қайырымдылықты, шешендікті, жауынгерлікті, батылдықты, жеңімпаздық рухты сипаттайтын тіркестер.

Мұндай адамшылық сипаттарды Орхон ескерткішінен де, «Құдатқу білік» дастанынан да, ежелгі шешендік сөздерден де кездестірдік. Бұлардың бәріне тән ортақ ой – құтты қоғамды құрайтын адамдардың адамшылық мінез-құлқын дәріптеу, соған үндеу. Адамдық қасиеттердің басында елді сүю, жерді сүю, халқын сүю ниеті жатыр. Мысалы, ежелгі түркі шешендерінің қатарында саналатын Анақарыс айтқан сөздерден халқын сүюдің үздік үлгісін көреміз. «Медокқа» арналған шешендік толғауында Анақарыс адамның бойындағы жағымсыз қасиеттерді сынап, ондай қасиеттерден скифтердің бойын аулақ ұстайтынын, табиғатында бауырмашыл, таза, батыл да әділ халық екендігін мақтан тұтады. Анақарыс өзін эллиндіктердің тілінде таза сөйлей алмағандығын кемсіткен афиналықтарға: «Адам мен адамның айырмашылығы – тілі мен атақ-даңқында емес, ақылында. Скифтер сүйектен өткізіп айтқан сөзді келеке қылмайды, керісінше, жеріне жеткізіп айта алмаған сылдыр сөзді мақтамайды. Егерде жақсы ниетті, адал істі жеткізуге арналса, одан артық қасиетті құрал болмайды. Сыртынан күліп, ішінен күңіреніп тұрып айтқан сөзіңді ғана скифтер жаманатқа балайды. Мәселе сөзде емес, пиғылыңда», – деп халқы қадір тұтқан қасиеттерді жеріне жеткізе айтқан еді [12, 150-б.].

«Күлтегін» дастанынан да толық адам болудың басты қасиеттері – елі мен жерін сүю екендігін ұқтық. Дастанда ел басқарған адамдардың біліктілігі, ақылдылығы, күштілігі, адалдығы, бауырмалдығы, парасаттылығы және оған кереғар қасиеттер қарама-қарсы жағдаяттарда алынып суреттеледі. Дастанның бастапқы жолдарында: 3. «Білікті қағандар еді, алып қағандар еді. Бұйрықтары (қолбасшылары) да білікті, алып еді. Бектері де, халқы да түз (адал) еді. Сол үшін елді осынша тұтқан еді. Елін тұтып төрлі (билікті) етті» деп, қуатты мемлекет, бақытты қоғам құрғандығын жырлайды. Келесі жолдарда: 5. «Ұлдары қаған болған еді. Бірақ інісі ағасындай болмады. Ұлдары әкесіндей болмады. Біліксіз қағандар отырған еді. Әлсіз қағандар отырған еді. Бұйрықтары да біліксіз еді, әлсіз болған еді. 6. Бектері, халқы түз (адал) болмағандықтан, табғач халқының алдауына сенгендіктен, арбауына көнгендіктен, інілі-ағалының кектескендігінен, бектер мен халықтың ымырасыздығынан түркі халқы елдігінен, елінен айрылды» [13, 170-б.] деп, бақытсыздыққа, кіріптарлыққа, бодандыққа ұшыратқан қасиеттерді алға тартады, содан сақтандырады.

Ж. Баласағұн «Құдатқу білік» дастанында түркі жұртының бойындағы асыл қасиеттерді – кісілік, имандылық, адамшылық, білімділік, парасаттылық, еркіндік, іскерлік, ұлағаттылық, намысшылдық, жүректілік, елді қорғау деп түсіндірді. Мысалға: Жүректі ер ар-намысшыл келеді, намысты ер тек күресіп өледі (2291-бәйіт). Адамдыққа – сен де жаса адамдық, кісіліктің жолы солай қаланбақ (2308-бәйіт). Тілесен сен сөздің өткір, ашығын, сұрағанда турасын айт, асылын (4300-бәйіт). Мақтан тұтсын десең жұртым өзіңді, қылығыңды – әз, жарық ұста жүзіңді (4283-бәйіт). Баласағұн пайымдауларынан туатын қорытынды тұжырым мынау: құттың көзі –кісілік, құттың құты–парасат, адамшылық [14].

Әрине, «Толық адам» тұжырымының бастау көздерін бір мақаланың аясына сыйдыру мүмкін емес. Біздің мақсатымыз – көпшіліктің назарын осы айтылған мәселелерге аудару және келешек зерттеулерге бағыт-бағдар беру. Бүгінгі өзгермелі қоғамда адамдыққа бой ұрған тұлғалардың кісілік қасиеттерін дәріптейтін тарихи мұраларды зерделеу ұлтты кемелдендіретін, рухани саналарды жаңғыртатын құндылықтарды айырып ажыратуға көмектеседі. Абайдың кемел адам ойлары акын өмір сүрген дәуірде туған жоқ, көне түркі

және орта ғасыр мұралары мазмұнында көрініс тапқан. Сондықтан Абайдың *Толық адам* тұжырымының бастау көздері көне дәуір, орта дәуір ойшылдарында жатыр десек, қателеспейміз. Кейінгі дәуірдегі өмір сүру қағидаларынан алынып туындаған Абай афоризмдері – ақынның еңбекке, өнер-білімге, адамгершілікке, шынайылыққа, қайырымдылыққа, т.б. қасиеттерге үндеген адамдық, ағартушылық идеяларының жемісі. Сонда бүгінгі адамдардың санасын өзгертетін факторлар қазақтың ұлы ойшылдары мен Алаштанушы қайраткерлердің еңбегінде және рухани мұраларында жатыр деп толық айта аламыз. Абай шығармалары мен қоса, бабалар сөзі мен рухани мұралардағы жазбаларды бүгінгі қоғаммен байланыстыра оқытудың маңызы зор. Ұлы тұлғалардың қанатты сөздері, даналық ойлары – тәуелсіздігіміздің баяндылығын, елдігіміздің жасампаздығын, рухтың биіктігін, рухани болмысымыздың тереңдігін танытатын асыл қазыналар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Егеубай А. Құлабыз. – Алматы: Жазушы, 2001. – 215 б.
2. Мырзахметов М. Әуезов және Абайтану проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 296 б.
3. Құнанбаев А. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-т. – Алматы: Жазушы, 1986. – 200 б.
4. Қосымова Г.С. Шешендік өнер негіздері. – Алматы: Ақнұр, 2018. – 255 б.
5. Әліпхан М. Адамгершілік ілімі және хакім Абай. – Алматы: Қазақ кітабы, 2020. – 470 б.
6. Әл-Фараби. Философиялық трактаттары. – Алматы: Ғылым, 1973. – 448 б.
7. Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 208 б.
8. Егеубаев А. Кісілік кітабы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 320 б.
9. Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 447 б.
10. Акишева А. Бабадан қалған асыл сөз. – Алматы: Раритет, 2015. – 199 б.
11. Қашқари М. Түрік сөздігі. Т.1. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 592 б.
12. Жұртбаев Т. Дулыға. 1-т. – Алматы: Жалын, 1994. – 365 б.
13. Әдеби жәдігерлер. 1-т. Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер. – Алматы: Таймас баспа үйі, 2007. – 504 б.
14. Баласағұн Ж. Құтты білік. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.

REFERENCES

1. Egeubai A. Qulabyz [Qulabyz]. – Almaty: Jazushy, 2001. – 215 b. [in Kazakh]
2. Myrzahmetov M. Auezov jane Abaitanu problemalary [Auezov and the problems of Abai studies]. – Almaty: Gylym, 1982. – 296 b. [in Kazakh]
3. Qunanbaev A. Eki tomdyq shygarmalar jinagy [Collected works in two volumes]. 2-t. – Almaty: Jazushy, 1986. – 200 b. [in Kazakh]
4. Qosymova G.S. Sheshendik oner negizderi [Fundamentals of public speaking]. – Almaty: Aqnur, 2018. – 255 b. [in Kazakh]
5. Aliphan M. Adamgershilik ilimi jane hakim Abai [Humane Teaching and Hakim Abai]. – Almaty: Qazaq kitaby, 2020. – 470 b. [in Kazakh]
6. Al-Farabi. Filosofiialyq traktattary [Philosophical treatises]. – Almaty: Gylym, 1973. – 448 b. [in Kazakh]
7. Myrzahmetuly M. Abai jane Shygys [Abai and the East]. – Almaty: Qazaqstan, 1994. – 208 b. [in Kazakh]
8. Egeubaev A. Kisilik kitaby [The Book of Humanity]. – Almaty: Gylym, 1998. – 320 b. [in Kazakh]
9. Jumabaev M. Shygarmalary [Works]. – Almaty: Jazushy, 1989. – 447 b. [in Kazakh]
10. Akisheva A. Babadan qalghan asyl soz [A noble word left over from an ancestor]. – Almaty: Raritet, 2015. – 199 b. [in Kazakh]
11. Qashqari M. Turik sozdigi [Turkish Dictionary]. T.1. – Almaty: HANT, 1997. – 592 b. [in Kazakh]
12. Jurtbaev T. Dulyga [Helmet]. 1-t. – Almaty: Jalyn, 1994. – 365 b. [in Kazakh]
13. Adebii jadigerler. 1-t. Kone dauirdegi debii eskertkishter [Literary relics. Item 1 literary monuments of antiquity]. – Almaty: Taimas baspa uii, 2007. – 504 b. [in Kazakh]
14. Balasagun J. Qutty bilik [Qutty bilik]. – Almaty: Jazushy, 1986. – 616 b. [in Kazakh]